

MARKAZIY OSIYODA TAFSIR ILMI O'ZIGA XOS RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

Lapasov Muxammadsodiq Akramjon o'g'li

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

Islomshunoslik yo'nalishi talabasi

Qur'on oyatlarini tafsir qilish Muhammad (a.s.) davrida vujudga kelib, bu ilm Muhammad (a.s.) dan sahobalarga, sahobalardan tobe'inlarga meros qoldi. Sahobalar va tobe'inlar asrida Tafsir og'zaki rivoyat va nakl shaklida bo'lib, ta'lif qilib yozilmagan. Abu Bakr Siddiq, Umar ibn Xattob, Usmon ibn Affon, Ali ibn Abu Tolib, Abdulloh ibn Abbas, Abdulloh ibn Mas'ud va boshqa mashhur tafsirchi bo'lganlar. Tafsirdan birinchi kitob yozgan shaxs Abdumalik ibn Jurayjdir (8-asr). Muhammad ibn Jarir Tabariy, Yahyo ibn Salom, Abu Bakr Nisoburiy va boshqa mufassirlar tafsir yozishda shuhrat topdilar. Tafsir qilishning rivojlanishi jarayonida Tafsirning turli uslublari (saxih hadislar va sahobalarning qavllari bilan tafsir qilish; o'z fikri va ijtihodi bilan tafsir qilish; oyatning zoxiriy ma'nosiga qaramay, uning maxfiy ishoralari taqozosi bilan tafsir qilish) paydo bo'ldi. Keyinchalik tafsirning yo'nalishlari ko'payib ketdi. Hozir dunyoda Qur'oni karimga 1700 dan ortiq Tafsir yozilganligi ma'lum.

O'zbekiston hududidan chiqqan Abu Mansur Moturidiy mashhur tafsirchilardan hisoblanadi. U Qur'on oyatlarini ahl assunna valjamo'a nuqtai nazaridan tafsir qilgan. Abu Lays Samarqandiy, Zamaxshariy, Faxriddin Roziy, Maxmud Nasafiylar ham Tafsir yozishda mapghur bo'lganlar. Mustaqillik yillarida mamlakatimizda Qur'oni karimni o'zbek tiliga tarjima va Tafsir qilish imkoniyati tug'ildi. Bu sohada shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf, shayx Abdulaziz Mansur, Alouddin Mansur kabi ulamolarni misol qilib keltirish joiz. Abdulaziz Mansur.

Markaziy Osiyoda tafsir va hadis ilmlari ularni devon qilinishiga qadar olimlar va adabiyotshunoslar huzurida Qur'oni karim tafsiri bilan hadis bir narsa edi, ya'ni Muhammad (a.s.) tarafidan Qur'oni karim oyatlariga berilgan izohlarni boshqa hadislar qatorida rivoyat qilinar edi. Shu sababli dastlabki hadislar majmuasi yozilganda Qur'oni karim oyatlarini tafsiri sifatida yozilgan va muhaddis olimlar mufassir deb ham tilga olinar edi. Ilk islom davridayoq, hali tafsir va hadis bir biridan ajralib chiqmasdan bizning diyorimizda ulug' mufassirlar yetishib chiqqan. Markaziy Osiyoda tafsir ilmi o'ziga xos rivojlanish xususiyatiga ega. Bu davrda tafsir ilmi hadis va fiqh ilmi kabi taraqqiy etmagan edi. garchi bu davrda tafsir ilmi bo'yicha kam ma'lumot yetib kelgan bo'lsa-da, tafsir ilmining boshqa o'lkalardagi taraqqiyot bosqichlarini tadqiq etgan holda yurtimiz olimlari tomonidan yaratilgan va hozirgi kunimizgacha yetib kelgan asarlar orqali tasavvur qilish mumkin. Bu borada VIII asrda tobe'iyulardan ta'lim olgan Abdulloh ibn Muborak al-Marvaziy tafsir sohasidagi faoliyatini ta'kidlab o'tish o'rinlidir. U Markaziy Osiyoda o'tgan ilk muhaddis, mufassirlardan edi¹⁰. U Marvda yashab ijod etgan, otasi turk, onasi xorazmlik edi. Yoshligidan Imom Abu Hanifaga shogird tushadi. U birinchilardan bo'lib

hadislarni to'plab, kitob shakliga keltirgan olimlardan hisoblanadi. Shuningdek, uning "Tafsir" degan asar yozganligi haqida ba'zi ma'lumotlar bor. Lekin u asar bizning davrimizgacha yetib kelmagan. "Kitob az-Zuhd varraqoiq", "al-Birr vas sila" asarlarida hadislar orasida ba'zi Qur'on oyatlariga berilgan sharhlarni kuzatish mumkin. U o'z asarlarida oyatlar sharhiga oid hadislar bilan bir qatorda, sahobiy va tobe'iyarning ham sharhlari keltiriladi. Uning bu asaridan keyingi davr olimlari istifoda etishgan.

Agar dunyoda tafsir ilmidek sharaflı bir ilm yo'q, desak, sira ham mubolag'a qilmagan bo'lamiz. Zero, tafsir ilmi orqali olamlar Rabbisining kalomi tushuniladi. Shu ilm orqali Parvardigor bilan suhbat quriladi. Bu ilm Allohning so'zlarini tadabbur qilishga yordam beradi. Tafsir ilmida kitob yozganlarning eng buyugi bo'lmish Imom Tabariy rahimahulloh shunday degan edilar: Qur'oni Karimni o'qib, qori bo'lib, lekin Uning ta'vilini bilmaydigan insondan ajablanaman. Bu ahvolda u qanday qilib o'qiyotgan narsasidan lazzat olarkin?! . Ha, Qur'on o'qishni bilib, tafsiridan, unda yashiringan xazinayu dafinalardan, undagi maknun sir-asrorlaridan bexabar bo'lgan inson juda ko'p lazzatdan bebahra inson bo'ladi.

Tafsir fani ilm tolibi va qolaversa barcha musulmonlarning eng birinchi o'rında ahamiyat qaratishi lozim bo'lgan ilmlardan biridir. Zero, har qanday ilmning sharafi o'sha ilm orqali bilinadigan va o'rganiladigan narsaning sharafiga bog'liqdir. Shu jihatdan olib qaraydigan bo'lsak, tafsir ilmi hamma ilmlardan muqaddam va hammasidan ustun ekanligiga amin bo'lamiz. Zero, Islom dinidagi barcha ilmlar, barcha fiqhiy va shar'iy bilimlar, botiniyu zohiriy ilmlar, latoifu favoidlar, nafs tarbiyasi, odobu axloq, ijtimoiy xulqlar, muomalotu munosabatlar, aqoidu tavhid bilimlari, barcha-barchasi aslida mana shu Qur'oni Karimdan chiqib keladi, unga qaytadi va undan taraladi.

Kimki, tafsir bilimini o'rganish va Qur'oni Karimni tafsir qilishga bel bog'lagan ekan, bu ilm uni dindagi barcha ilmlarni egallashga yetaklaydi. U istasin, istamasin arab tilining fasohatu balog'atini chuqurroq fahmlashga majbur bo'ladi, arab tilisini mukammallashtirishga ehtiyoj sezadi va bu borada o'z ustida ishlaydi, fiqh va uning usullari bilan tanishadi, oyati karimalardan muhkamu mutashobeh, nosixu mansux, omu xos, mutlaqu muqayyad va hokazolarni o'rganadi. Chunki, bularning bari Qur'oni Karim o'z ichiga olgan narsalardandir.

Shunday qilib, mufassir to Qur'oni Karimni to'liq tafsir qilguncha boshqa necha-necha kitoblarga murojaat qiladi. Natijada bu jarayon so'ngida uning o'zi ham ilmda yetuklik darajasiga yetadi. Ilmda qadami sobit bo'lgan, Alloh taolo **ilmda sobitqadam bo'lganlar esa ...** (Oli Imron surasi: 7-oyat), deya sifatlagan zotlar qatoriga qo'shiladi. Ha, Tafsir ilmi insonni tom ma'noda olim qiladigan va dindagi boshqa barcha ilmlarni ham egallashiga turtki bo'ladigan ilmdir. Imom Ibn Abdul Barr rahimahullohning quyidagi so'zlari ham so'zimizning yorqin dalilidir. U kishi shunday deydilar: Ilmning avvali Allohning kalomini hifz qilib, Uning ma'nolarini tushunmoqdir. Allohning kitobini fahmlashga yordam beradigan boshqa barcha narsalar ham shu ilm qatorida vojibdir .

Shuning uchun ham tarix va kunimizga nazar solsak, Qur'oni Karimni tafsir qilgan olimlar boshqa ilmlarda ham peshqadam bo'lganliklarining guvohi bo'lamiz. Misol tariqasida, ma'sur yo'nalishdagi tafsir sohasida birinchilardan bo'lib mukammal kitob tasnif etgan zot, Mufassirlar peshvosi bo'lmish Imom Tabariy rahimahullohni oladigan bo'lsak,

muarrixlar u kishini o'z asrining biror kishisi teng kela olmaydigan ilm sohibi bo'lganligini qayd etadilar. U zot Tafsir, hadis, fiqh, tarix va bir qancha ilmlarning bilimdoni edilar. Va ham hofizi Kalomulloh edilar. Qur'on oyatlarining ma'nolarini daqiq joylarigacha tushungan, Rasululloh sallallohu alayhi vasallamning sunnatlarini biluvchi, uning sog'lom va zaifi, nosix va mansuxini ajratuvchi olim edilar. Bundan tashqari sahobalar va tobeinlardan va ulardan keyingi ulamolardan eshitilgan rivoyatlarni va ular o'rtasidagi hukmlardagi muxoliflarni ham biluvchi kishi edilar. Abul-Abbos ibn Surayj rahimahulloh aytadilar: Muhammad ibni Jarir faqih olimdir. Imom Tabariy rahimahulloh tafsir ilmida Tafsir ilmining otasi degan nomga sazovor bo'lganlar. Xuddi shuningdek tarix ilmida ham ushbu buyuk nomning egasidirlar.

Shuningdek, boshqa mufassir ulamolar ham shunday yetuk olimlar bo'lishgan. Ta'bir joiz bo'lsa, ularni Islom dinining qomusiy olimlari deb atasak yanglishmagan bo'lamiz. Masalan, Jassos nomi bilan mashhur bo'lgan Abu Bakr Roziy bu kishi katta faqih olim bo'lishlari bilan bir qatorda ahkomu-l-Qur'on degan mashhur bir tafsir yozganlar.

Bizning serquyosh o'lkamizda yangi Yurtimizda bunday olimlar ko'plab topish mumkin. Ulardan biri, Ahmad ibn Hafs Abu Hafs al-Kabir al-Buxoriy bo'lib, Movaraunnahrda hanafiy mazhabining keng tarqalishida xizmat qilgan olimlarning avvalgilaridandir. U Abu Hanifaning shogirdi Imom Muhammaddan mumtoz shogirdlaridan hisoblanadi. Lekin bu olimning tafsiri bizgacha yetib kelmagan. Ulardan keyingi davrda mufassir sifatida shuhrat qozongan ad-Dorimiy, Imom Buxoriy, al-Hakim at-Termiziylarning tafsir borasidagi faoliyati muhim ahamiyatga ega. Ularning ilmiy meroslari ichida tafsir asarlari borligi va ular bizgacha yetib kelmagani haqida ma'lumotlar uchraydi. Bu allomalarning asarlaridagi tafsir ilmiga oid rivoyat va ma'lumotlarni tahlil etish, ularni tafsirshunoslikda tutgan o'rnini ko'rsatib beradi.

Abu Muhammad Abdulloh at-Tamimiy ad-Dorimiy 798 yilda Samarqandda tavallud topgan muhaddis bo'lib, tafsir ilmida ham o'ziga xos o'ziga xos o'rin egallagan ulug' olimdir. Imom Dorimiy ilm izlab Xuroson, Shom, Misr va Hijoz shaharlariga yo'l oladi. "as-Sihoh as-sitta" mualliflarida to'rtasi – Imom Muslim, Abu Dovud, Termiziy va Imom Nasaiylar bu buyuk olimdan hadis ilmini o'rganganlar. Imom Dorimiy 266/880 yilda Samarqandda vafot etgan va akasining qabri oldiga dafn qilingan. Imomning "Sunan ad-Dorimiy" nomli asari Abdulaziz al-Xolidiy tahriri ostida Bayrutda 1996 yilda ikki jildda chop etildi. Kitobning ikkinchi jildida "Fazoilul Qur'on" nomli bob bo'lib, u 35 fasldan, ya'ni kichik boblardan tashkil topgan. Unda Qur'on oyatlari tafsiri keltirilmagan bo'lmasa ham tafsir fazilatlarini haqida qilingan rivoyatlarga alohida e'tibor berilgan. Masalan, "qintor" so'zining manosi bo'yicha bir necha rivoyatlar keltiradi. U rivoyatlarni Muhammad (s.a.v.) yoki sahobiylerden sanadlar bilan keltiradi.

Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy 194 hijriyda Buxoro shahrida tavallud topgan¹⁵. Olimni imomlar imomi va muhaddislar peshvosi deb tilga olish odat tusiga kirib qolgan. Buxoriy Xuroson, Iroq, Hijoz, Misr va Shom davlatlariga hadis ilmini o'rganish va o'rgatish uchun umr bo'yi safar qildilar. U kishi 600 ming hadisni yod bilgan. Shu asosida "Al-Jome as-Sahih" kitobini ta'lif etgan. Bu asar islom olamida mashhur asar bo'lib, u "Sihoh as-sitta" kitoblarining ichida birinchi o'rinda turadi.

Bundan tashqari, "Al-Jome' al-Kabir", "Al-Musnad al-kabir", "at-Tarix" kabi 20 dan ortiq kitoblarning muallifi hamdir. Muhim jihati Buxoriy "At-Tafsir al-kabir" degan asar ham yozgan lekin bu asar bizgacha yetib kelmagan. Buxoriy ham o'z hadis to'plamida, ya'ni "Al-Jome' al-sahih" asarining uchinchi bobida qur'on tafsiriga oid mingdan ortiq hadislarini keltirgan va qur'onning qisqacha tafsir qilib ham ketgan¹⁶. Uchinchi jildning 149-sahifasidan "Qur'on tafsiri kitobi" degan bobi boshlanib va har bir mavzu alohida qilingan. Unda Qur'ondagi 358 ta oyatga sharh berilgan, shuningdek sahobiy va tobe'iyularning Qur'onga sharhlari ham keltirilgan. E'tiborli tomoni oyatlarning sababi nuzuliga ham alohida e'tibor berilgan. Buxoriy mufassirlar singari rivoyat qilinayotgan hadisni sanadini zikr etishni tark qilgan. Qadimiy va navqiron Termiz ham yurtimizga mufassirlarni yetishtirib bergan. Ulardan biri Hakim Termiziydir. Uning tavalludi haqida Tarix fanlari nomzodi Ibrohim Usmonov turlicha qarashlar va ixtiloflarni o'rganib chiqib shunday yozadi: "Barcha fikrlardan kelib chiqib, biz ham ba'zi tadqiqotchilar kabi Hakim Termiziyning tavalludi 205/820 yil va vafoti 320/920 yil degan xulosaga keldik." U ham mohir mufassirlardan sanaladi. Uning asarlari orasida ba'zi oyatlarga berilgan sharhlarni ko'rish mumkin. Jumladan, uning "Tahsil nazoir al-Qur'on" asarida Quro'ni karimdagi "hidoyat", "kufr", "shirk", "hikmat", "islom", "iymon" kabi 80 dan ortiq so'zga sharh berilgan.

Juyushiy o'z tadqiqotida Hakim Termiziyning tafsiridagi uslubni uch yo'nalishda namoyon bo'lishini ta'kidlaydi: 1. Oyatlarini fahmlashda zohiriy yo'nalish bo'lib, bu barcha mufassirlarning tafsiridagi uslubidir. 2. Tasavvufiy yo'nalish, ya'ni Qur'onning zohiriy va botiniy ma'nolari bor hisoblovchi yo'nalish. 3. Arab harflaridan ishora olish. Ya'ni u Allohning ismi va sifatleri ilmning asli harflardir deb qarash.

Abu Iso Muhammad ibn Iso Termiziy 824-yilda Termiz shahrida tavallud topgan. Termiziy hadis to'plash maqsadida Xuroson, Iroq va Hijozning juda ko'p shaharlarini kezadi. Ishaq ibn Muso, Muhammad ibn Bashshor, Ali ibn Hajar, Sufyon ibn Vaki', Imom Buxoriy kabi o'z davrining yetuk olimlaridan tahsil oladi. Ko'p yillik ijod mahsuli sifatida "Kitob al-Asmo val-Kuno", "Ash-Shamoil an-nabaviyya", "At-Tavorix", "Al-Ilal" va "Kitob az-Zuhd" kitoblarini ta'lif etgan. Buyuk olim 892-yilda Termizda vafot etdi.

Termiziyning ham o'zining "Al-Jome' as-sahih" yoki "As-Sunan" deb nomlangan asarida "Fazoilul Qur'on", "Kitob al-Qiroat", "Kitob tafsir al-Qur'on" kabi boblarini keltirib unda tafsirga aloqador rivoyatlarni bayon qilgan. Ayniqsa, asarning "Kitob tafsir al-Qur'on" bobida 114 sura fazilatleri haqida batafsil ma'lumot berilgan. Mana shu asar "O'z rayi bilan tafsir qiluvchi kishilar haqida hadislar" bobi bilan boshlanadi. Keyin suralarning fazilati haqida hadislar keltiriladi. E'tiborli jihati shundaki asarda "Naba'", "Noziyot", "Humaza", "Odiyot", "Fil", "Asr" kabi suralar fazilati haqida hadislar berilmagan.

IX asrgacha mufassir sifatida tanilgan olimlar faoliyatida Qur'on to'liq sharhlanmagan, balki undagi ba'zi oyatlarga sharh berilgan deyish mumkin. Shuningdek, boshqa musulmon mamlakatlar kabi bizning yurtimizda ham rivoyat asosida sharhlandi, tafsirga oid rivoyatlar hadis to'plamlarida alohida bob sifatida qayt etildi. Ray-ijtihod bilan sharhlashga e'tibor qaratilmadi. Bu ilmni hadis to'plamlarida alohida bob sifatida ajratib zikr etish keyinchalik, alohida ilm bo'lib shakllanishiga poydevor bo'ldi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Usmonov I. Navodir al-usul hikmatlari. –T.: Fan, 2009. –B. 57
2. Abdullaev A. Abul Lays Samarqandiyning Movarounnahr tafsirshunosligida tutgan o'rni. Tar.fan.nom. dissert. –T.: 2007. –B. 32.
3. Abdullaev A. Abul Lays Samarqandiyning Movarounnahr tafsirshunosligida tutgan o'rni. Tar.fan.nom. dissert. –T.: 2007. –B. 34
4. Obidov R. O'rta Osiyo olimlarining tafsir sohasidagi xizmatlari. –T.: Toshkent islom universiteti nashriyot matbaa birlashmasi, 2009. –B. 9
5. Usmonov I. Navodir al-usul hikmatlari. –T.: Fan, 2009. –B. 57.